

و فراز و فرودهای فراوانی را پشت سر گذاشته است. بی‌شک آنچه امروزه از آن با تعبیر «مطالعات قرآنی در غرب» یاد می‌شود زاینده تحولات تاریخی و متأثر از رخداد‌های گوناگون فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی است. در این بخش مروری بسیار گذرا بر عوامل تأثیرگذار بر این تحولات و عناصر شکل‌دهنده پدیده‌ای کیو خواهیم داشت. از آنجاکه در قسمتی از پیش‌گفتار خود‌ای کیو تصویر منصفانه و نسبتاً دقیقی از این تحولات تاریخی ارائه شده، در بیان مطالب این بخش عمدتاً از همین پیش‌گفتار بهره گرفته‌ام.

نخستین اظهارنظرها درباره قرآن از جانب غیرمسلمانان یهودی و مسیحی در متن خود قرآن و نیز در متون به‌جای‌مانده از سده‌های نخست اسلامی قابل مشاهده است، چنانکه در یکی از کهن‌ترین این متون متعلق به سده نهم میلادی مناظره عالمی مسیحی با عالمی مسلمان درباره قرآن به جای مانده است. از آن زمان تا حدود قرن پانزدهم میلادی، عمده آثار مسیحیان درباره قرآن در قالب ردیه‌نویسی‌های تند و گزنده بر ضد نبوت پیامبر اسلام و انکار وحیانی بودن قرآن بود. در قرن پانزدهم میلادی، پیروزی امپراتوری عثمانی بر امپراتوری روم شرقی تأثیر مهمی بر نحوه نگاه غربیان به قرآن گذاشت، زیرا اروپاییان از آن پس به اسلام به عنوان دین امپراتوری عثمانی نگاه می‌کردند و مطالعه قرآن برای آنان به معنای مطالعه کتاب مقدس تمدن غالب بود:

درست همان‌طور که نویسندگان مسلمان به میراث کتاب‌های

دائرةالمعارف قرآن یا ترجمه‌ای کیو

به سوی تثبیت گفت‌وگو آکادمیک در مطالعات
قرآنی به زبان فارسی
مهرداد عباسی

ای کیو (EQ) نام اختصاری دائرةالمعارفی پنج‌جلدی ویژه قرآن و مطالعات قرآنی به زبان انگلیسی است که در سال‌های آغازین قرن حاضر (از ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۵) در مؤسسه انتشاراتی بریل به چاپ رسید. جلد ضمیمه این اثر شامل فهرست‌ها و نمایه‌های گوناگون در ۲۰۰۶ منتشر شد و از اوایل ۲۰۱۳ پروژه تدوین و ویراست جدید آن نیز آغاز شده است. من و گروهی از دوستان و همکارانم از ۱۳۸۶ به این سو دست‌به‌کار ترجمه این اثر بوده‌ایم تا اینکه سرانجام جلد نخست ترجمه فارسی با عنوان دائرةالمعارف قرآن در بهار ۱۳۹۲ در مؤسسه انتشارات حکمت به چاپ رسید. قرار است کار انتشار مجلدات بعدی ترجمه فارسی ای کیو ظرف سه سال آینده پایان یابد. در نوشتار پیش‌رو می‌کوشم ضمن عرضه تصویری کلی از سیر تاریخی مطالعات قرآنی در غرب، درباره رهیافت و ویژگی‌های نسخه انگلیسی ای کیو و چندچون ترجمه فارسی آن توضیحاتی ارائه کنم.

۱. درباره مطالعات قرآنی در غرب

ای کیو، به یک معنا، نماینده تلاش‌ها و پژوهش‌های عالمان و محققان مغرب‌زمین در مواجهه با کتاب مقدس پیروان دین اسلام است. برای فهم بهتر پدیده‌ای کیو به‌عنوان یکی از فرآورده‌های مطالعات اسلامی در غرب، همچون هر پدیده دیگر، باید علل و زمینه‌های پیدایی آن را با توجه به سیر تاریخی و بستر شکل‌گیری آن کاوی. مواجهه غربیان و غیرمسلمانان با قرآن تاریخی بس دراز دارد

مقدس ادیان دیگر به ویژه یهودیت و مسیحیت توجه کرده‌اند، محققان غیرمسلمان نیز به قرآن گرایش داشته‌اند. بدون شک بخش عمده‌ای از این گرایش ریشه در مسائل جدلی داشته است، زیرا نگرش «دشمن را بشناس» طی دوره‌های درگیری نظامی و رقابت شدید اقتصادی به‌طورخاص شدت یافته بود. حتی از دوره‌های بسیار کهن، در قالب سنت ریشه‌دار جدل دینی، غیرمسلمانان که می‌کوشیدند جایگاه قرآن را به مثابه وحی الهی بی‌اعتبار سازند و تناقض‌های درونی آن را نشان دهند به برخی آیات و عبارات قرآن استناد می‌کردند. ادله جدلی بر ضد قرآن حتی بدون نقل قول مستقیم از آن به امری رایج در گفت‌وگو دینی یهودیان و مسیحیان در قرون وسطا تبدیل شده بود. (صفحه هجده)

در قرن شانزدهم میلادی، کار ترجمه قرآن به‌صورت جدی به زبان‌های عمده اروپایی آغاز شد و تا قرن هفدهم و هجدهم نیز ادامه یافت. در این دوره ترجمه‌های قرآن به زبان‌های مختلف اروپایی مهم‌ترین منابع شناخت اسلام برای محققان غربی به شمار می‌آمدند:

ترجمه رابرت کتون... نخست بر ترجمه‌های آلمانی و سپس بر ترجمه‌های هلندی قرآن تأثیر گذاشت. نسخه‌های موجود از ترجمه‌های عبری قرآن نظیر ترجمه یعقوب بن اسرائیل هالوی، که در ۱۵۴۷ در ونیز بسیار رواج یافت، همین مسیر را پی گرفتند. در

طی همین دوره، ترجمه به فرانسه نیز صورت گرفت و در ۱۶۹۸ لودویکو ماراچی ترجمه لاتین دیگری منتشر کرد که در زبان‌های مختلف اروپایی به سرعت هم‌تاهای بسیاری یافت. در ۱۷۳۴، ترجمه قرآن جرج سیل به همراه «گفتار مقدماتی» که مبتنی بر مقدمه‌ای قدیم‌تر بود منتشر شد و به مدت بیش از یک قرن مهم‌ترین کتاب مقدماتی به زبان انگلیسی درباره اسلام به شمار می‌آمد. (صفحه هجده-نوزده)

اما تلاش اروپاییان درباره قرآن در این دوره محدود به ترجمه قرآن نماند. ترجمه قرآن به زبان‌های اروپایی محلی را برای شناخت عمیق‌تر و دقیق‌تر اسلام فراهم آورد، هرچند شناخت‌های این دوره بیشتر در خدمت اهداف جدلی و ردیه‌نگارانه قرار گرفتند. از این دوره به بعد، رفته‌رفته ارجاع به قرآن و استناد به برخی عبارات آن را در نوشته‌های بسیاری از محققان یهودی و مسیحی می‌توان دید.

از سده هفدهم به این سو، در بسیاری از شهرهای مهم اروپا نظیر لیدن، رم، آکسفورد و بعدها برلین و پاریس دانشکده‌هایی مختص به مطالعات خاورشناسی به وجود آمدند که در آن‌ها زبان‌های عربی، فارسی و ترکی تدریس می‌شدند. در همین دوره، فیلولوژی روش‌شناسی غالب شد و مطالعه متون باقی‌مانده از فرهنگ عربی و اسلامی در دستور کار قرار گرفت. قرآن متن محوری اسلام بود و از این رو توجه غربیان را بیش از همه به خود جلب کرد و بدین ترتیب، آثار فراوانی درباره قرآن تألیف شدند. همچنین پس از دوره روشنگری

محققان بسیاری پیدا شدند و به تدریج جریانی پدید آمد که بنا داشت فارغ از ملاحظات کلیسا و انگیزه‌های قرون وسطایی و در قالب مطالعه‌ای بی‌طرفانه و غیرجدلی به شناخت اسلام و کتاب مقدس مسلمانان بپردازد. در نیمه دوم قرن نوزدهم آثار دوران ساز گوستاو وابل، آبراهام گایگر و تئودور نلدکه تألیف شدند که امروزه همچنان الهام‌بخش‌اند. در پی اینان، تا اواسط قرن بیستم، نویسندگان مشهوری چون ایگناتس گلدتسیهر، ریچارد بل، آرتور جفری و رودی پارت آثار ماندگاری به‌جای گذاشتند. در نیمه دوم قرن بیستم بحث‌هایی نوین به مطالعات قرآنی راه یافت به‌نحوی که می‌توان آن را دوران شکوفایی مطالعات قرآنی در غرب به حساب آورد.

در ارزیابی‌ای کلی می‌توان گفت که پژوهش‌های غیرمسلمانان در طول تاریخ پرنشیب و فراز آن تا اواسط قرن گذشته به‌نحوی مستقل عمل کرده و تعامل چندانی با مسلمانان نداشته است. اگرچه محققان غربی در پژوهش‌های‌شان درباره اسلام و قرآن از همان متون و منابعی بهره می‌بردند که عالمان و اسلام‌شناسان مسلمان استفاده می‌کردند، پیش‌فرض‌ها و روش‌های آنان در فهم و تحلیل منابع دین اسلام یکسره با مسلمانان متفاوت بوده است. به همین سبب، آرای اسلام‌شناسان غربی و یافته‌های «علمی» آن‌ها در زمینه قرآن‌شناسی اغلب با بی‌اقتبالی و کم‌توجهی مخاطبان مسلمان، به‌ویژه مؤمنان و معتقدان سنتی به اسلام، مواجه شده است. سرویراستار ای کیو خود به‌خوبی متوجه این نکته بوده است:

خانم چین دمن مک‌اولیف،
سرویراستار ای کیو،

دائرة المعارف قرآن

مطالعات خاورشناسی به‌صورت رشته مستقل دانشگاهی پدیدار شد که تأثیر فراوانی بر مطالعات اسلامی گذاشت.

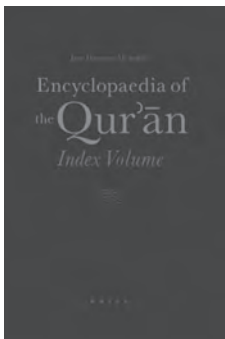
اما یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری مطالعات قرآنی در غرب به‌شکل امروزی‌اش رشته مشابه آن یعنی مطالعات عهدین بوده است. در واقع، می‌توان گفت که مبانی، روش‌ها و ویژگی‌های اصلی رشته مطالعات کتاب مقدس به‌نوعی به رشته مطالعات قرآنی انتقال یافته است:

نقد کتاب مقدس در قرن هجدهم و نوزدهم ... اعتقاد به الهی بودن کتاب‌های مقدس یهودیان و مسیحیان را به حاشیه برد. اشتیاق رنسانسی به کاربست اصول نقد تاریخی و نقد ادبی برای متون کهن لاتینی و یونانی درباره دیگر متن کهن یعنی کتاب مقدس تحقق یافت ... زمانی که محققان متخصص در فقه‌اللغه زبان‌های سامی و آگاه به مطالعه تاریخی-انتقادی کتاب مقدس به سراغ دیگر متن کهن یعنی قرآن رفتند، همان بی‌اعتنایی به پیش‌فرض‌های اعتقادی را در مقام اموری بی‌ارتباط با کار پژوهش همراه خود آوردند. قرآن همچون کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان در معرض تحلیل متنی و فقه‌اللغوی قرار گرفت. (صفحه نوزده-بیست)

بدین ترتیب، در مطالعه آثار اسلام‌شناسانه غربیان در دوره جدید باید به این نحوه نگرش آنان به متن مقدس توجه داشت. از اواسط قرن نوزدهم بود که رفته‌رفته حوزه مطالعات اسلامی به‌عنوان حوزه مستقل پژوهشی در غرب با این ویژگی سر برآورد، آثار فراوان و

تاریخ پژوهش‌های قرآنی مسلمانان و غیرمسلمانان را دو گفتمان موازی می‌توان دانست. به‌طور معمول، این دو گفتمان جز در مواقع بروز نزاع‌های کلامی تقریباً جدا از یکدیگر بودند. مسیر طولانی مطالعه و تفسیر قرآن در میان مسلمانان فعالیت کاملاً مستقل بوده است. همچنین رشته نوپای مطالعات قرآنی در مؤسسات آموزش عالی اروپا و آمریکا مسلماً بر نتایج چندین قرن پژوهش مسلمانان مبتنی بوده، اما به‌ندرت گفتگویی مشترک و مستمر با محققان مسلمان معاصر در حوزه علوم قرآنی برقرار کرده است. (صفحه بیست)

با این همه، به نظر می‌رسد از دهه‌های پایانی قرن بیستم این وضعیت دست‌خوش تغییر و دگرگونی شده باشد. یکی از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز این دگرگونی آن است که سالانه دانشجویان مسلمان بسیاری در پی مدارج عالی در مطالعات قرآنی و دیگر شاخه‌های مرتبط به دانشگاه‌های مهم اروپا، آمریکا و کانادا وارد می‌شوند، که بسیاری از آنان فرزندان نسل‌های بعدی مهاجران مسلمان به بریتانیا، فرانسه، آلمان و آمریکای شمالی در دوران پس از استعمارند. زمینه‌های آموزشی و پیش‌فرض‌های آکادمیک این دانشجویان با همتایان غیرمسلمان آن‌ها تقریباً مشابه است و همین امر موجب کمرنگ‌شدن خط‌کشی‌ها و مرزهای پدیدآمده در ادوار پیشین میان این دو گروه شده است. شاهدهی بر کمرنگ شدن این مرزبندی‌ها شرکت محققان از هر دو گروه در همایش‌های بین‌المللی با موضوعات آکادمیک در مطالعات قرآنی و حضور آنان به‌عنوان

نویسندگان مقاله‌های تحقیقی در کنار یکدیگر در نشریات بین‌المللی در چند دهه اخیر است. ضمن اینکه استادان غیرمسلمان فرصت حضور در دانشگاه‌های جهان اسلام را یافته‌اند و در مقابل، محققان مسلمان به مؤسسات پژوهشی اروپا و آمریکا دعوت شده‌اند. بی‌شک اینترنت و شبکه‌های اجتماعی نقش مهمی در تسریع و تسهیل مبادلات گسترده علمی میان محققان مسلمان و غیرمسلمان در سراسر دنیا داشته است.

با این همه، بدیهی است که همچنان در دهه دوم سده بیستویکم میلادی نه دیدگاه‌های ساکنان جهان اسلام درباره قرآن پژوهی غربیان و نه رهیافت و روش محققان غربی در پژوهش درباره قرآن یکدست و یکسان نباشد. این توصیف، در پیش‌گفتار ای‌کیو، دور از واقعیت نمی‌نماید:

برخی مسلمانان جداً معتقدند که هیچ غیرمسلمانی حتی نباید قرآن را لمس کند، چه رسد به اینکه آن را بخواند و درباره‌اش اظهار نظر کند. اما بیشتر مسلمانان چنین اعتقادی ندارند. عده‌ای برآنند که تحقیقات قرآنی غیرمسلمانان بی‌ربط یا ذاتاً ناقص و نادرست است، اما پاره‌ای دیگر از مشارکت محققان غیرمسلمان در این رشته استقبال می‌کنند. در مقابل، گروهی از محققان غیرمسلمان کوشیده‌اند تا درباره قرآن به‌گونه‌ای بنویسند که حاوی توهین مستقیم به احساسات اعتقادی مسلمانان نباشد. تصور گروهی دیگر آن بوده است که این قبیل ملاحظات در قلمرو گفتمان آکادمیک جایی ندارد.

مشاوران ای‌کیو را نیز هفت تن از صاحب‌نظران عرصه مطالعات قرآنی تشکیل می‌دهند: نصر حامد ابوزید، محمد ارکون، گرهارد باورینگ، اوری روبین، فردریک لیمهویز، آنگلیکا نیوبرت و جرالدهاوتینگ. هم‌اعضای گروه ویراستاران و هم هیئت مشاوران همگی از جمله محققان و نویسندگان فعال و پرکار و صاحب تألیفات متعدد در زمینه‌های مختلف مطالعات قرآنی به شمار می‌آیند.

همان‌گونه که انتظار می‌رفت، پدیدآورندگان ای‌کیو و به‌طور خاص سرویراستاران، به‌ویژه بعد از فضای سیاسی پدیدآمده از وقایع یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱، در روند تدوین و انتشار مجموعه با سؤالات و انتقاداتی مواجه شده‌اند، چنانکه مک‌اولیف به‌صراحت در این باره می‌نویسد:

از زمان پذیرش مسئولیت تدوین ای‌کیو چندین بار با این پرسش روزنامه‌نگاران، همکاران و آشنایان مواجه شدم که آیا در انجام این کار احساس ناراحتی یا خطر نمی‌کنم. پاسخ من همواره «نه» بوده و معمولاً در ادامه تأسف خورده‌ام که ارائه مکرر تصویر غلط از احساسات مسلمانان به‌گونه‌ای بوده که چنین پرسش‌هایی برانگیخته است. (صفحه بیست‌وشش)

ظاهراً دامنه این پرسش‌ها و تردیدها محدود به رسانه‌ها و فضای عمومی نبوده، بلکه در میان برخی محققان و دعوت‌شدگان به همکاری با ای‌کیو نیز وجود داشته است. طرفه اینکه هم از میان نویسندگان مسلمان و هم از میان نویسندگان غیرمسلمان، افرادی به

در دو سوی مرز، هم شخصیت‌ها هم گرایش‌های ایدئولوژیک و هم کارهای پژوهشی متفاوت‌اند. (صفحه بیست‌وشش - بیست‌وهفت)

در مجموع باید گفت که در دو دهه اخیر به‌سبب تعامل‌ها و تبادل‌های روزافزون میان محققان اسلامی و غربی در حوزه اسلام‌شناسی فضای مطالعات اسلامی در غرب به‌طور کلی سوبه هم‌دلانه‌تری به خود گرفته و فضای گفتگو بیش از پیش گشوده شده است. ایده تدوین و انتشار ای‌کیو - دقیقاً بیست سال پیش - در چنین زمانی شکل گرفته و انتشار آن گامی در جهت ایجاد نزدیکی و تعامل بیشتر میان پژوهش‌های مسلمانان و غیرمسلمانان درباره قرآن بوده است. در ادامه، به اهداف و انگیزه‌های انتشار ای‌کیو و نیز رهیافت‌ها و دغدغه‌های پدیدآورندگان آن خواهیم پرداخت.

۲. درباره ای‌کیو

اگرچه نخستین جلد ای‌کیو در سال ۲۰۰۱ میلادی منتشر شد، بحث‌های اولیه درباره تدوین و انتشار آن در ۱۹۹۳ میان خانم جین دمن مک‌اولیف، استاد وقت دانشگاه جرج تاون، به‌عنوان سرویراستار ای‌کیو، و مدیران انتشارات بریل صورت گرفت. سپس گروه ویراستاران این مجموعه شامل چهار تن از سرشناس‌ترین استادان و محققان مطالعات اسلامی و قرآنی شکل گرفت که عبارت بودند از: اندرو ریپین از دانشگاه ویکتوریا، کلود ژیلیو از دانشگاه اکس‌ان‌پروانس، و داد قاضی از دانشگاه شیکاگو، و ویلیام گراهام از دانشگاه هاروارد. هیئت

این دلیل که «همکاری با ای‌کیو شاید موجب به خطر افتادن صداقت و شرافت علمی‌شان شود» دعوت سرویراستار را برای همکاری نپذیرفته‌اند و ترجیح داده‌اند که وارد چنین پروژه‌ای نشوند. اما به‌هر روی، ای‌کیو در نهایت با یک سرویراستار، چهار ویراستار ارشد و حدود دویست‌وهشتاد نویسنده از سراسر دنیا کار خود را به انجام رساند.

آگاهی از اهداف، انگیزه‌ها و روش‌های پدیدآورندگان ای‌کیو به فهم درست و دقیق جایگاه این اثر پژوهشی کمک شایانی خواهد کرد. در ادامه خواهیم کوشید با استناد به گفته‌های سرویراستار مجموعه - که در پیش‌گفتارش بر این اثر نکات مفید و اطلاعات جامعی را درباره فرآیند تدوین ای‌کیو و نحوه استفاده از آن به دست داده - ویژگی‌های مهم ای‌کیو را برشمارم و تصویری واقعی از آنچه در ذهن پدیدآورندگان ای‌کیو می‌گذشته است به دست دهم. آنچه در پی می‌آید نکات اساسی و قابل‌ذکر درباره این مجموعه است که دریافت و تلقی خوانندگان از این مجموعه را به واقعیت نزدیک‌تر می‌کند و انتظارات و توقعات از آن را سامان می‌بخشد.

الف) عرضه وسیع‌ترین طیف ممکن از تحقیقات دقیق و آکادمیک

پدیدآورندگان ای‌کیو نهایت تلاش خود را کرده‌اند تا وسیع‌ترین طیف ممکن از پژوهش‌های قرآنی برخاسته از منظرها و پیش‌فرض‌های متنوع در این اثر گنجانده شوند. اما شرط اساسی

هیئت مشاوران ای‌کیو را نیز هفت تن از صاحب‌نظران عرصه مطالعات قرآنی تشکیل می‌دهند: نصر حامد ابوزید، محمد ارکون، گرهارد باورینگ، اوری روبین، فردریک لیمهویز، آنگلیکا نیوبرت و جرالدهاوتینگ.

برای راهیابی هر پژوهش قرآنی، چه اسلامی چه غربی، به ای کیو این بوده است که از دو ویژگی «دقیق» و «آکادمیک» برخوردار باشد. بی شک نمی توان از سنت واحد قرآن پژوهی سخن گفت؛ تاریخ پژوهش های قرآنی در هر دو سوی عالم فراز و نشیب های فراوانی داشته و روش ها و رهیافت های گوناگونی را به خود دیده است. بدیهی است که هم درون هر یک از دو سنت قرآن پژوهی اسلامی و غربی و هم میان آن دو نزاع هایی شدید و بحث برانگیز می توان یافت. اما ای کیو در عصری تدوین و انتشار می یابد که - چنانکه پیش تر گفته شد - گفتمان علمی جای خود را باز کرده و قواعد و ضوابط پژوهش آکادمیک تا حد زیادی جای گرایش های ایدئولوژیک و دغدغه های اعتقادی را گرفته است:

این دو سنت هم از لحاظ جغرافیایی و هم از حیث فکری به نحو فزاینده ای با یکدیگر تداخل پیدا کرده اند. با رشد سریع جمعیت مسلمانان در اروپا، آمریکای شمالی و سایر مناطق جهان تقابل ناهنجار «اسلامی- غربی» کمرنگ تر از پیش شده است ... منظر علمی دیگر چندان با هویت دینی مرتبط نیست و پژوهش های درخشان در این جوّ سرشار از تکثر به حیات خود ادامه می دهد. (صفحه بیست و چهار)

ویراستاران ای کیو کوشیده اند تا این تکثر پدید آمده در سال ها دهه های اخیر در زمینه مطالعات اسلامی به طور عام و مطالعات قرآنی به طور خاص را در این اثر بازتاب دهند. مراعات اصل تنوع

با نگاهی اجمالی به فهرست مدخل های ای کیو می توان دریافت که برخی مدخل های این مجموعه چه از حیث شکلی و ظاهری و چه از حیث محتوایی با سایر مدخل های ای کیو تناسب ندارند و متفاوت به نظر می آیند. از جمله این مدخل ها می توان به «روش های انتقادی معاصر و قرآن»، «مطالعات قرآنی در آفریقا»، «مطالعات قرآنی پس از دوره روشنگری» یا «منابع مطالعات قرآنی» اشاره کرد. این مدخل ها، چنانکه از عنوان شان پیداست، بیش از آنکه به قرآن و مفاهیم قرآنی اختصاص داشته باشند به مطالعات قرآنی مرتبطند و معیار تفکیک آن ها گاه تاریخی است، گاه جغرافیایی و گاه روشی. به نظر می رسد با توجه به سیاست گذاری های ویراستاران ای کیو وجود چنین مدخل هایی در این مجموعه ضروری می نموده است. یکی از ایده های محوری در نخستین جلسات تدوین ای کیو این بوده است که در این اثر نگاه گذشته نگرانه و آینده نگرانه به صورت توأمان حضور داشته باشد. به عبارتی، ای کیو باید از یکسو اثری مرجع شامل بهترین یافته های مطالعات قرآنی گذشته و از دیگر سو زمینه ساز رونق پژوهش های فراوان قرآنی در دهه های پیش رو می شده است. پیامد چنین ایده ای از نگاه ویراستاران مجموعه برنامه ریزی برای درج مقالات بلند و ویژه بوده است:

از نگاه ما، ترکیب مدخل های متنوع دائرةالمعارفی با مقاله های بلند - که حاوی رئوس کلی عرصه های مهم پژوهشی در حوزه مطالعات قرآنی اند - می توانست بهترین راه برای تجلیل از

دائرةالمعارف قرآن

گروه ویراستاران این مجموعه شامل چهار تن از سرشناس ترین استادان و محققان مطالعات اسلامی و قرآنی شکل گرفت که عبارت بودند از: اندرو ریپین از دانشگاه ویکتوریا، کلود ژیلیو از دانشگاه اکس آن پروانس، و داد قاضی از دانشگاه شیکاگو، و ویلیام گراهام از دانشگاه هاروارد.

دستاوردهای قرن گذشته از یکسو و میدان دادن به یافته های قرن حاضر از دیگر سو باشد. (صفحه بیست و دو)

در واقع، دست اندر کاران ای کیو برای دستیابی به این دو هدف بوده است که تصمیم گرفته اند تا از دائرةالمعارفی متعارف با ترتیب الفبایی فراتر بروند و مقاله های طولانی تر و جامع تر را به مجموعه بیفزایند که به نحوی فشرده وضعیت کنونی تأملات و تحقیقات در حوزه مطالعات قرآنی را در اختیار خوانندگان قرار دهند.

ج) در نظر گرفتن طیف گسترده مخاطبان از دانشجویان و محققان علوم انسانی و اجتماعی

گروه مخاطبان ای کیو نه فقط دست اندر کاران مطالعات قرآنی و اسلامی و مطالعات ادیان بلکه همه محققان و دانشجویان علوم انسانی و اجتماعی است. در واقع، یکی از مهم ترین اهداف پدیدآوردن ای کیو در دسترس قرار دادن مطالعات قرآنی برای طیف گسترده ای از محققان و خوانندگان تحصیل کرده در رشته های مختلف دانشگاهی بوده است. واقعیت آن است که رشته مطالعات قرآنی، و حتی مطالعات اسلامی، در مقایسه با رشته های مشابه، در محافل و مجامع علمی غرب چندان شناخته شده نیست. تولید آثار مرجع نظیر ای کیو به معرفی این رشته و مفاهیم شکل گرفته در آن به خوانندگان و علاقه مندان فرهیخته در سطح بین المللی کمک شایانی خواهد کرد. در حالی که رشته های گوناگون در حوزه مطالعات ادیان،

دینی، فرهنگی و زبانی به وضوح در انتخاب نویسندگان مدخل ها قابل مشاهده است. حدود ۲۸۰ محقق از ملیت ها و فرهنگ های مختلف و با زبان ها و دین های گوناگون از گوشه و کنار جهان تألیف مقاله های ای کیو را بر عهده داشته اند. در فهرست مفصل این نویسندگان نام های محققان پرآوازه ای چون نصر حامد ابوزید، محمد ارکون، و داد قاضی، عیسی بلاطه، مستنصر میر، وائل حلاق و ماجد فخری از کشورهای مختلف اسلامی با تخصص های گوناگون در کنار نام های محققان سرشناس یهودی و مسیحی چون جان برتن، اندرو ریپین، اوری روبین، کلود ژیلیو، فرانس روزنتال، رتراود ویلانت، مایکل کوک هارالد موتسکی، روبرتو توتولی و انگلیکا نیورت از کشورهای ای کیو چون آلمان، فرانسه، ایتالیا، انگلستان و آمریکا قرار گرفته اند. آنچه موجب کنارهم قرار گرفتن این نویسندگان متعدد و متنوع شده نه دین و زبان و فرهنگ و سیاست مشترک آنان بلکه التزام همه آنان به قواعد تحقیق روشمند و آکادمیک و بهره مندی از گفتمان علمی است. از این روست که قریب به اتفاق نویسندگان این مجموعه، حتی نویسندگان مسلمان عرب زبان و فارس زبان و اردو زبان، از میان دانش آموزان و مدرسان دانشگاه ها و مؤسسات غربی فعال در حوزه مطالعات اسلامی انتخاب شده اند.

ب) اشتغال بر مقاله های بلند و جامع در کنار مدخل های متعارف دائرةالمعارفی

به‌ویژه مطالعات عهدین، دائرةالمعارف‌ها، فرهنگ‌ها، فهرست‌های عمومی و اختصاصی بی‌شماری را پدید آورده‌اند و تألیفات جدید در این حوزه به‌نحوی روزافزون در حال انتشارند، مطالعات قرآنی وضعیتی کاملاً متفاوت دارد و تعداد آثار مرجع درباره قرآن به زبان‌های اروپایی بسیار اندک است.

د) مدخل‌گزینی به زبان انگلیسی

مدخل‌های ای کیو، به‌خلاف برخی دائرةالمعارف‌های مشهورتر همین حوزه، به زبان انگلیسی طراحی شده‌اند. در دائرةالمعارف اسلام یا ای آی (۴۱)، که تا به امروز معتبرترین و پرمراجعه‌ترین کتاب مرجع در حوزه مطالعات اسلامی به‌شمار می‌آید، مدخل‌ها به‌صورت عربی حروف‌نگاری شده‌اند، و از آن پس این نظام مدخل‌نویسی به قالبی پذیرفته‌شده و قاعده‌ای علمی بدل شده است. مثلاً مدخل «نسخ» در این دائرةالمعارف ذیل عنوان «Naskh» آمده و در شناسه مدخل معادل آن به انگلیسی ذکر شده است. اما ای کیو از این حیث با ای آی تفاوت اساسی دارد؛ برای مدخل «نسخ» در ای کیو باید به مدخل «Abrogation» مراجعه کرد. نتایج این تفاوت در سبک بیش از همه در مدخل‌های مربوط به مفاهیم و اصطلاحات خاص قرآنی و اسلامی نمایان می‌شود. مثلاً واژه «prayer» معادلی دقیق در زبان عربی ندارد و هر یک از واژه‌های «صلاة»، «دعاء» و «ذکر»

کنار واژه‌های معادل انگلیسی آن‌ها ذکر شده، در مجلد ششم ای کیو فهرستی جامع و مفصل از واژه‌های عربی آوانگاری شده همراه با نشانی جای ذکر آن‌ها در مجلدات پنج‌گانه آمده است.

ه) طیف گسترده موضوعی مدخل‌ها

از جمله مسائل مناقشه‌برانگیز برای پدیدآورندگان ای کیو تصمیم درباره محدودۀ شمول موضوعی مدخل‌ها بوده است. قرآن به‌مثابه مهم‌ترین متن مقدس یکی از ادیان بزرگ جهان در طول چهارده قرن متون تفسیری بسیاری پدید آورده است. برای پدیدآورندگان ای کیو این پرسش مطرح بوده که آیا این اثر، علاوه بر قرآن، باید شامل موضوعات مربوط به تفسیر نیز باشد:

حال باید به این سؤال پاسخ داده می‌شد که ای کیو باید یک دائرةالمعارف قرآن باشد یا یک دائرةالمعارف قرآن و تفسیر؟ مسلماً مرز مشخصی بین این دو مقوله نیست. تقریباً هر مقاله این دائرةالمعارف به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر متون تفسیری استوار است. با وجود این، محدودیت‌های پروژه ایجاب می‌کرد که تمرکز کار بر خود قرآن باشد. (صفحه بیست‌وسه)

بدین ترتیب، می‌توان گفت تمرکز موضوعی مدخل‌های ای کیو بر خود قرآن است، هرچندکه محتوای بسیاری از مقاله‌ها به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم مبتنی بر متون تفسیری است و البته مدخل‌هایی نیز - چنانکه پیش‌تر گفته شد - به موضوعات مربوط به

بخشی از حوزه معنایی آن را پوشش می‌دهند؛ درحالی‌که در ای آی سه مدخل جداگانه برای این سه واژه عربی در نظر گرفته شده و هیچ سخنی از «prayer» نیست، در ای کیو صرفاً یک مدخل با عنوان «prayer» وجود دارد و از این سه واژه ذیل همین مدخل بحث شده است.

مسلماً نظام مدخل‌نویسی ای آی از حیث فنی و تخصصی دقت بسیار بیشتری نسبت به نظام مدخل‌نویسی ای کیو دارد. ویراستاران ای کیو خود از این تفاوت آگاه بوده‌اند و اذعان کرده‌اند که «اتخاذ چنین تصمیمی هم دشوار بود و هم قابل مناقشه». اما بدون شک گسترۀ مخاطبان ای کیو، که افراد غیرمتخصص انگلیسی‌زبان رشته‌های غیر از مطالعات اسلامی را نیز دربرمی‌گیرد، در اتخاذ این تصمیم مؤثر بوده است. طبیعی است که برای محقق ناآشنا با زبان عربی یا دانشجویی که می‌خواهد اطلاعاتی عمومی‌تر درباره موضوعی اسلامی به دست آورد مدخل‌های ای کیو آسان‌یاب‌تر است. این نظام مدخل‌نویسی کار جستجو را برای استادان و محققان انگلیسی‌زبان رشته‌های دیگر که برای اهداف پژوهشی خودشان در پی موضوعی قرآنی‌اند بسیار ساده‌تر خواهد کرد. از آنجاکه این نوع مدخل‌گزینی بسیاری از متخصصان مطالعات اسلامی و آشنایان با واژه‌ها و مفاهیم تخصصی این رشته را از دستیابی به صورت اصلی این مفاهیم و اصطلاحات محروم می‌کند، برای رفع این نقیصه، علاوه بر اینکه در متن مقاله‌ها صورت آوانگاری شده اصطلاحات عربی در موارد لزوم در

علوم قرآنی اختصاص دارند. از این روست که در ای کیو، به‌خلاف بیشتر دائرةالمعارف‌ها، مدخلی مستقل درباره شرح احوال و آثار مفسران بزرگ قرآن همچون طبری و فخر رازی یا سید قطب و طباطبایی دیده نمی‌شود.

ای کیو شامل قریب به هفتصد مدخل تألیفی است که به‌گونه‌های متنوعی قابل تقسیم‌اند. گونه نخست که بخش عمده مدخل‌ها را تشکیل می‌دهد به مفاهیم، شخصیت‌ها، مکان‌ها، رویدادها، عقاید و اعمال مهم ذکرشده در قرآن یا مرتبط با قرآن اختصاص دارد. مدخل‌هایی چون آتش، آرات، آیات شیطانی، آیه، ابراهیم، ابوبکر، بخل، بدعت و بسمله (از جلد نخست فارسی) در زمره این گروه به حساب می‌آیند. گونه دیگر از مدخل‌ها به ارتباط مضمونی منابع و تألیفات در فرهنگ و زبانی خاص با قرآن و تأثیرگذاری قرآن بر آن‌ها از نظر ادبی می‌پردازد، نظیر «ادبیات فارسی و قرآن». گروه دیگر مدخل‌هایی‌اند که در آن‌ها به تاریخ علوم قرآنی و پژوهش‌های انجام‌شده در یکی از حوزه‌های خاص مربوط به قرآن اختصاص یافته‌اند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به اعجاز قرآن، اسباب نزول، تجوید، تفسیر قرآن و نسخ اشاره کرد. گونه‌های دیگر از مدخل‌ها که در نوع خود جدید و جالب‌توجه‌اند به ارتباط و مواجهه علوم و فنون

گوناگون با قرآن اختصاص دارند مثلاً «هنر و معماری و قرآن»، «باستان‌شناسی و قرآن» و «پزشکی و قرآن».

و) مسائل ویرایشی و فنی

آگاهی از برخی نکات در ویرایش علمی و فنی برای فهم بهتر ای کیو مفید به نظر می‌رسد. از برخی جنبه‌های مربوط به ویراستاری فنی چنین برمی‌آید که مخاطب ای کیو در درجه نخست خواننده غربی است، چنانکه در ارجاع به قرآن، به‌خلاف روش رایج میان مسلمانان که معمولاً از نام سوره و شماره آیه استفاده می‌کنند، روش متداول در سنت غربی و عهدینی یعنی ذکر شماره سوره و آیه را ترجیح داده‌اند. شاهد دیگر اینکه در پاره‌ای موارد، نویسنده مقاله در ارجاع به منبعی که از تراش اسلامی که به زبان اروپایی ترجمه شده، استناد به آن ترجمه را بر استناد به منبع اصلی عربی ترجیح داده و نشانی مطلب را بر مبنای ترجمه آورده، هرچند گاهی نیز به هر دوی آن‌ها اشاره کرده است.

از توضیحات سرویراستار مجموعه در پیش‌گفتار مجموعه می‌توان استنباط کرد که کار ویرایش علمی و فنی در ای کیو کاملاً حداقلی برنامه‌ریزی شده بوده و به‌اصطلاح دست نویسندگان در این گونه مسائل باز بوده است. از جمله اینکه در ترجمه انگلیسی آیات قرآن هیچ ترجمه چاپ‌شده خاصی معیار نبوده است و نویسندگان مختار بوده‌اند که یا از ترجمه‌ای مناسب و قابل دسترسی استفاده

در عمده مدخل‌ها صدق می‌کند. چون یکی از اهداف اصلی تدوین ای کیو، به‌گفته ویراستاران، عمق بخشیدن به فهم محققان قرآن و ارتقای سطح پژوهش‌های علمی در این عرصه بوده است، از نویسندگان مدخل‌ها خواسته‌اند تا در بخش منابع هر مدخل فهرستی جامع و مفصل از پژوهش‌های مرتبط با موضوع اعم از کتاب و مقاله فراهم آورند. منبع‌شناسی پایان هر مقاله خود به دو بخش منابع اصلی و فرعی تقسیم شده است: بخش نخست عمدتاً به تألیفات کهن و متون کلاسیک و معتبر اسلامی شامل تفاسیر و آثار علوم قرآنی، کتاب‌های سیره و تاریخ و نظایر این‌ها اختصاص دارد؛ بخش دوم عمدتاً معرفی‌کننده تحقیقات جدید اسلامی و، مهم‌تر از آن، پژوهش‌های محققان غربی درباره موضوع در قالب کتاب و به‌ویژه مقاله است. مطالعه این بخش در برخی مدخل‌ها چشم‌اندازی نو برای پژوهشی جدید درباره موضوع موردنظر را به محققان و خوانندگان نوپا و حتی باتجربه در مطالعات قرآنی عرضه خواهد کرد.

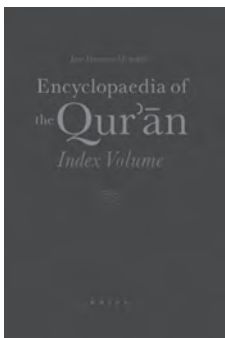
و) ارزیابی و اظهار نظرها

در سنت آکادمیک غربی، معمولاً هیچ کتاب جدی در حوزه مطالعات اسلامی از تیغ تیز نقد استادان و محققان آن حوزه در امان نیست. ای کیو نیز از این قاعده عمومی مستثنا نبوده است. پس از انتشار متوالی جلد‌های ای کیو به تدریج مقاله‌های مروری متعددی به قلم برخی از صاحب‌نامان و صاحب‌نظران این حوزه در نشریات غربی

کنند یا خودشان آیات مورداستفاده را به انگلیسی برگردانند. یا اینکه در استناد به منابع کهن عربی از جمله تفاسیر قرآن و جوامع حدیثی هیچ اجبار و اصراری بر استفاده از نسخه یا چاپی خاص وجود نداشته است، و نویسندگان مقاله‌های مختلف از چاپ‌های گوناگون و گاه کم‌اعتبارتر یک اثر در مقاله‌های مختلف استفاده کرده‌اند. اتخاذ این تصمیم به این دلیل ساده بوده که نسخه‌ها و چاپ‌های ممتاز و معتبرتر برخی آثار اسلامی در دانشگاه‌ها یا کتابخانه‌های شخصی عده‌ای از نویسندگان وجود نداشته و دسترسی به این آثار برای آنان دشوار بوده است. با این همه، برای پرهیز از تکرار در متن مقالات و کاهش حجم کلمات مدخل‌ها، در ابتدای هر جلد ای کیو بخشی به نام «اختصارات منابع» طراحی شده که در آن فهرست بلندی از منابع پربسامد اسلامی و غربی آمده است. این بخش، علاوه بر اینکه تا حدودی - نه به‌طور گسترده - موجب یکدست‌سازی منابع مورداستفاده در مقالات شده، به‌خود خود، فهرستی فشرده و گویا از مهم‌ترین و پرمراجعه‌ترین کتاب‌های میراث اسلامی و غربی در حوزه قرآن پژوهی را به‌دست می‌دهد. چنانچه بخش منابع هر مدخل را کتاب‌شناسی اختصاصی هر یک از موضوعات بدانیم، این بخش را می‌توان کتاب‌شناسی عمومی مطالعات قرآنی دانست.

بخش کتاب‌شناسی در پایان مدخل هر دائرةالمعارفی معمولاً یکی از مفیدترین بخش‌های آن مدخل است. این نکته درباره ای کیو

منتشر شدند. در غالب این مقاله‌ها، ای کیو از حیث ارزش علمی و پژوهشی، در مجموع، تحسین شد و نمره بسیار خوبی گرفت، هرچند که کل مجموعه یا دسته‌ای از مدخل‌ها از حیث صوری و ساختاری و گاه محتوایی به‌دقت و به‌درستی نقد شدند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از: نبود مدخل‌های مربوط به مفسران بزرگ قرآن، انتخاب زبان انگلیسی برای عنوان مدخل‌ها، همپوشانی مضمونی برخی مدخل‌ها و امکان ادغام آن‌ها با یکدیگر، عدم اشتغال برخی مقاله‌های مهم بر همه دیدگاه‌های موجود و تمرکز بر یکی از آن‌ها (مثلاً در مدخل «جمع قرآن»)، کم‌توجهی در برخی مقاله‌ها به اسلام غیر سنی و تأکید بر منابع اهل سنت در بیان نظریات موجود (مثلاً در مدخل «نسخ»)، و حتی بالا بودن قیمت تعیین شده برای کتاب. اینجا مجال طرح تفصیلی این نقدها نیست (در همین ویژه‌نامه ترجمه برخی از این مقاله‌های مروری و انتقادی خواهد آمد)، اما، چنانکه پیداست، بخشی از این نقدها همان‌هایی‌اند که سرویراستار ای کیو متوجه آن‌ها بوده و در پیش‌گفتار به آن‌ها اشاره کرده است. البته بخشی از آن‌ها نیز نقدهایی به‌جا و قابل تأمل‌اند که باید در ویرایش‌های بعدی موردتوجه باشند. مکاولیف بخش عمده اشکالات را ناشی از محدودیت‌های پروژه دانسته و اظهار امیدواری کرده است که با رفع این محدودیت‌ها و نیز اعمال پیشنهادها و نظرهای صاحب‌نظران درباره ویرایش نخست مجموعه، در سال‌های آینده ویرایش جدید و منقح‌تر ای کیو انتشار یابد.

ویراستاران ای کیو از زمان آغاز به کار این پروژه علمی می‌دانستند که هرگز نمی‌توانند ادعا کنند که این ویرایش نخست اثری تمام‌وکمال و بی‌نقص بوده است. بسیاری از خوانندگان و منتقدان موضوعات و مضامینی دیگر را پیشنهاد خواهند داد که هم ویراستاران و هم ناشر از آن‌ها استقبال خواهند کرد. چنانچه ای کیو اهداف کسانی را که متولی انتشار آن بوده‌اند برآورده سازد، سرانجام نسخه کامل‌تر دیگری بر مبنای این پیشنهادها عرضه خواهد شد. (صفحه بیست‌وشش)

ای کیو گامی آغازین در مسیر تألیف کتابی مرجع در حوزه مطالعات قرآنی است. از پیش هم می‌شد حدس زد که انجام این کار عظیم بی‌سابقه، همچون بسیاری از مجموعه‌های مشابه، با کاستی‌ها و حتی خطاهایی همراه خواهد بود. اما نکته مهم اینجاست که در غرب که مهد دائرةالمعارف‌نگاری مدرن است با چنین پدیده‌ای به‌نجوی واقع‌بینانه برخورد می‌شود و قاعده‌ای عمومی برای رفع این مشکل وجود دارد: بازبینی و ویرایش مجدد مجموعه مقاله‌ها و مدخل‌های تألیفی و ارجاعی و در نهایت انتشار ویراستی جدید از دائرةالمعارف مورد نظر. جالب اینجاست که این اتفاق در مورد ای کیو نیز رخ داده و پروژه بازبینی آن چندماهه است که کلید خورده است.

در اوایل سال میلادی جاری - درست بیست سال پس از نخستین بحث‌ها درباره تدوین و انتشار ای کیو - گروه ویراستاران، البته با تغییراتی در ترکیب اعضا، اعلام کردند که قصد دارند ویراستی

سه نکته در این ارتباط پی برد که بی‌گمان برای دست‌اندرکاران دائرةالمعارف‌نویسی در جامعه خودمان درس آموز خواهد بود. نخست اینکه با گذشت فقط بیست سال ممکن است دائرةالمعارفی روزآمدی خود را از دست بدهد و ناقص و ناتمام به نظر بیاید؛ دوم اینکه امروزه نسخه الکترونیک یا آن‌لاین به‌عنوان رسانه مطلوب برای عرضه دائرةالمعارف در دنیا شناخته می‌شود؛ دست‌آخر اینکه گستردگی دایره اطلاعات و دانش بشر به حدی رسیده است که برای تنظیم و تدوین یک دائرةالمعارف در موضوعی خاص و کاملاً تخصصی شاید لازم باشد از همه دست‌اندرکاران جدی آن رشته خاص در سراسر دنیا با تنوع ملیت‌ها و دین‌ها و فرهنگ‌ها مدد گرفت.

۳. درباره «دائرةالمعارف قرآن» یا ترجمه فارسی ای کیو

ترجمه فارسی ای کیو یا دائرةالمعارف قرآن حاصل تلاش جمعی از محققان و مترجمان فعال در عرصه مطالعات اسلامی است که جلد نخست آن اخیراً به بازار نشر کتاب عرضه شده است. پیش از ورود به چندوچون این اثر به‌جاست که از جایگاه و نحوه نگرش به مطالعات قرآنی غربیان در ایران به‌طور کلی و بازتاب ای کیو در جامعه قرآن‌پژوهی خودمان توصیفی کلی به‌دست دهم.

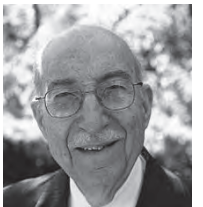
گفتمان مطالعات قرآنی غرب، به‌مثابه کلیتی واحد، تقریباً در هیچ دوره‌ای آن‌گونه که باید در محافل علمی و پژوهشی ایران جدی

گرفته نشده و در جای خود قرار نگرفته است. پژوهش‌های قرآنی به زبان‌های اروپایی عمدتاً در مواضع رد و نقد مورد توجه بوده‌اند؛ گاهی صرفاً کارکردی تزئینی داشته‌اند؛ و در بهترین حالت نقشی حاشیه‌ای در ادبیات و فضای پژوهش‌های قرآنی به زبان فارسی ایفا کرده‌اند. البته نباید از نظر دور داشت که به‌ویژه در چند دهه اخیر، برخی از این آثار به فارسی برگردانده شده‌اند و تعدادی از آن‌ها نیز در مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها موضوع نقد و بررسی بوده‌اند، اما واقعیت آن است که این مطالعات در دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی جامعه ما به‌عنوان تولیدکنندگان دانش نادیده انگاشته می‌شوند. استادان و دانشجویان دانشگاه در حوزه پژوهش‌های قرآنی نگاه مهربانانه‌ای به این قبیل مطالعات ندارند؛ در برنامه‌های آموزشی دانشگاه‌ها جای این مطالعات خالی است و در پایان‌نامه‌های دانشگاهی نیز منابع غربی جایی ندارند. به عبارت دیگر، مطالعات اروپایی‌زبان در مکتوبات قرآن‌پژوهی در ایران به‌مثابه بخشی از ادبیات موضوع به شمار نرفته‌اند و نمی‌روند. احساس بی‌نیازی از این مطالعات و بدبینی عمومی نسبت به پژوهش‌های غربیان و، شاید مهم‌تر از این‌ها، ناآشنایی با زبان‌های اروپایی بخش مهمی از دلایل این بی‌توجهی و بی‌مهری را تشکیل می‌دهند.

متأسفانه در سال‌های اخیر تلقی نادرستی در مواجهه با مطالعات قرآنی غربیان در جامعه ما رواج یافته است. اصولاً به نظر می‌رسد که تصور عمومی و حتی تصور بسیاری فعالان علمی و دانشگاهی ما

جدید با، به تعبیر دقیق‌تر، تکمله‌ای بر ای کیو منتشر کنند. دلایل اصلی آن‌ها برای انجام چنین کاری رخدادهای متعدد در طی دو دهه گذشته بوده است از جمله: فزونی توجه عمومی به جهان اسلام، فراوانی آثار منتشرشده درباره قرآن و مطالعات قرآنی، پیدایی موضوعات نو در حوزه مطالعات اسلامی و رواج قالب‌های جدید نشر الکترونیک این اعلامیه ضمناً از همه دل‌مشغولان مطالعات قرآنی خواسته تا ویراستاران را در تعیین مدخل‌های جدید و هر آنچه لازم است در ای کیو بدان پرداخته شود یاری کنند. انقلاب نشر الکترونیک در چند سال اخیر و مزایای آن بر نشر کاغذی متولیان ای کیو را بر آن داشته است تا نسخه جدید را به‌صورت آن‌لاین در اختیار خوانندگان بگذارند. در این نسخه جدید، مدخل‌های نسخه اصلی ای کیو به همان صورت باقی خواهند ماند و صرفاً مطالبی تکمیلی و مهم‌تر از همه منابع جدیدی که در طول این دو دهه انتشار یافته‌اند در نسخه جدید افزوده خواهند شد. ضمن اینکه مدخل‌هایی مربوط به سنت تفسیر قرآن نظیر مفسران و تفاسیرشان، که در نسخه اولیه به‌کلی غایب بودند، در نسخه جدید خواهند آمد.

در پایان این بخش از مقاله، مایلیم بر این واقعیت کلی اما مرتبط با همین اعلامیه تأکید کنم که مفهوم «دائرةالمعارف» و فرآیند «دائرةالمعارف‌نویسی» در دنیای پرشتاب امروز با گذشته‌ها نه‌چندان دور، حتی دو سه دهه پیش، تفاوت قابل‌ملاحظه‌ای کرده است. به‌راستی، از بین سطوح این اعلامیه می‌توان دست‌کم به

این است که در هر پژوهش قرآنی منابع فارسی و عربی مسلمانان کافی‌اند و به مطالعه دیگر منابع نیازی نیست. بر اساس این تلقی عمومی، چنانچه نیازی به مطالعه آثار غیرمسلمانان و غربیان باشد، صرفاً از سر اجبار و برای دفع و رفع شبهات مطرح‌شده در آن‌هاست، و فایده احتمالی ترجمه این آثار آن است که نقدی مفصل بر آن‌ها صورت بگیرد تا از این طریق غرض‌ورزی غیرمسلمانان و کم‌دانشی و بی‌اطلاعی نویسندگان غربی درباره قرآن بار دیگر هویدا شود. اتفاقی که در این قبیل تلاش‌ها رخ می‌دهد از این قرار است که ناقد عموماً مطابق با الگویی معین و گاه حتی بدون آشنایی با زبان و ادبیات اثر موردنظر به نقد «شبهات مستشرقان درباره قرآن» می‌پردازد و نتیجه کلی این نوع نقد - که ناقد به‌نحو پیشینی از آن باخبر و به آن مطمئن است - چیزی نیست جز یادآوری اهداف مغرضانه مستشرقان و اثبات بی‌اطلاعی اسلام‌شناسان غربی از آموزه‌های اسلامی. درحالی که در بسیاری موارد می‌توان نشان داد که چنین نتیجه‌ای ناشی از بدفهمی متن و زمینه یک اثر خاص و ناآشنایی با مبانی و رهیافت نویسنده در نگارش آن اثر است.

این تصور رایج را البته باید پدیده‌های فرهنگی دانست که همچون هر پدیده فرهنگی مسئله‌ای چندوجهی است و در تحلیل آن باید به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی موضوع نیز توجه کرد. از جمله در تحلیل این طرز تلقی عمومی از مطالعات قرآنی در غرب باید توجه داشت که در دوره خاصی از روابط اسلام و مسیحیت میسیونرها در

و اسلامی بلکه مطالعات ادبی و فرهنگی بوده، اما اندیشه‌های او به‌ویژه بر جهان عرب بسیار تأثیرگذار بوده‌اند، و حاصل آن انتشار نقدهای ایدئولوژیک و سیاست‌زده و رده‌های جدلی فراوان بر ضد غرب و سنت شرق‌شناسی آنان بوده است. این نوشته‌ها در دسترس نویسندگان ایرانی قرار گرفته و ردپای آن‌ها در نقدهای فارسی بر قرآن پژوهی غربیان به‌سادگی قابل مشاهده است.

بی‌شک نباید تأثیر انگیزه‌های سیاسی و اجتماعی در تحقیقات برخی غربیان درباره اسلام به‌ویژه در سده گذشته را انکار کرد، اما پیش از پرداختن به این موضوع باید در دو مسئله مهم تأمل کرد. نخست اینکه حتی اثبات چنین ادعایی هم نیازمند کار علمی جدی و پژوهش روشمند است؛ شرق‌شناسانی که سودای شناخت اسلام را - به هر انگیزه‌ای - در سر می‌پروراندند و آثاری در این زمینه تألیف کرده‌اند چند زبان اروپایی و چند زبان اسلامی می‌دانسته‌اند، آیا ما از دانش و توان علمی کافی برای مواجهه با آثار خاورشناسان برخورداریم و تصویری واقعی و دقیق از مکاتب و ادوار گوناگون شرق‌شناسی و مثلاً تفاوت خاورشناسی آلمان و فرانسه و بریتانیا در ذهن داریم؟ دوم اینکه به‌فرض که بپذیریم در دوره‌ای تاریخی برنامه اسلام‌شناسی غربیان بخشی از برنامه بزرگ‌تر «اسلام‌ستیزی» آن‌ها بوده و همه تلاش‌های آنان صرفاً به کار اهداف سیاسی می‌آمده است، آیا این وضع تا به امروز ادامه یافته و همچنان در قرن بیست‌ویکم نیز در بر همان پاشنه می‌چرخد و هر پژوهشی به زبان‌های اروپایی را باید در

امتداد آن آثار دانست؟

نکته مهم دیگری که در تحلیل این تصور عمومی باید بدان توجه کرد این است که در نوع نگرش به قرآن و مطالعات قرآنی میان محافل علمی غربی و دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی جامعه ما اختلاف اساسی وجود دارد. به‌دلایل مختلفی که قسمتی از آن‌ها در بخش‌های پیشین مقاله گفته شد، به نظر می‌رسد که این دو اردوگاه از دو منظر گوناگون به پدیده‌ای واحد می‌نگرند. نگاه حاکم در این سو مشوق رویکردی تبلیغی و مدافعانه است، درحالی که نگاه غالب در آن سو بر رویکردی نقادانه و آکادمیک استوار است. از این رو، غالب نقدهای واردشده در نوشته‌های فارسی‌زبان را نمی‌توان پاسخ یا نقد و رد نوشته‌های غربی دانست، زیرا نویسنده غربی و منتقد ایرانی در دو گفتمان متفاوت می‌اندیشند و قلم می‌زنند؛ پیش‌فرض‌ها، دانسته‌ها، روش‌ها، ابزارها، هدف‌ها و انگیزه‌های آنان در مواردی هیچ‌سختی و تناسبی با یکدیگر ندارند و میان آن دو به‌اصطلاح «مفاهمه» رخ نمی‌دهد. در عمده این نقدها آداب نقد منصفانه و محققانه رعایت نمی‌شود. برای نقد صائب یک گفتمان یا یک کتاب یا حتی یک مقاله، منتقد باید از ویژگی‌هایی عمومی همچون تسلط بر زبان اصلی نوشته و آگاهی از ادبیات قدیم و جدید موضوع برخوردار باشد و همچنین آدابی از جمله استناد به منابع اصیل و دست‌اول، و پرهیز از جدل و پیش‌داوری را مراعات کند. متأسفانه در بخش عمده نقدهایی که حتی در نشریات علمی و تخصصی ما به چاپ می‌رسند همه یا

قالب برنامه‌های تبلیغی مسیحیت و فعالیت‌های «تبشیر»ی آثاری بر ضد اسلام و قرآن نوشته‌اند و این پدیده تأثیر منفی ماندگاری بر ذهن عموم مسلمانان گذاشته است. همچنین عموم تلاش‌ها و فعالیت‌های غربیان درباره فرهنگ، دین، زبان و ادبیات مشرق‌زمین و به‌ویژه مسلمانان زیر چتری کلی قرار گرفته است که از آن با تعبیر عمومی «استشراق» (یا شرق‌شناسی) یاد می‌شود. این دو مفهوم اغلب هم‌نشین یکدیگر بوده و هم‌نشین سومی به نام مفهوم «استعمار» نیز به آن‌ها افزوده شده که اوضاع را بسیار پیچیده‌تر کرده است، به‌نحوی که تبشیر و استشراق و استعمار اضلاع سه‌گانه پدیده‌ای واحد دانسته شده‌اند که سلطه غرب و هجمه غربیان به جهان اسلام و دین و فرهنگ مسلمانان را تداعی می‌کنند. نه این مقاله جای بررسی و تحلیل این پدیده است و نه من قصد چنین کاری را دارم؛ بی‌شک این مسئله چندبُعدی نیازمند پژوهشی بنیادی است. اما فقط مایلیم به موضوعی اشاره کنم که به پروراندن و تثبیت این اندیشه در قرن بیستم میلادی کمک زیادی کرده است یعنی پژوهش‌های ادوارد سعید و دیدگاه‌های محققان پیرو نظریه پسااستعماری در مطالعات ادبی. بی‌گمان این جریان فکری و به‌طور خاص کتاب اورینتالیسم سعید بر ذهن و زبان بسیاری از متفکران مسلمان عرب و ایرانی تأثیرگذار بوده است. شاید منتقدان مطالعات غربیان درباره قرآن در ایران واقعاً کتاب سعید را به‌دقت نخوانده باشند یا ندانند که او غیرمسلمان مسیحی بوده و مسئله‌اش اصولاً نه مطالعات دینی

بخشی از این آداب و قواعد مغفول مانده‌اند.

این توصیف کلی تصویری عمومی است از آنچه در گفته‌ها و نوشته‌های بیشتر فعالان در عرصه پژوهش‌های قرآنی در ایران در مواجهه با مطالعات غربیان رخ می‌دهد، هرچند گهگاه آثار پژوهشی درخور توجه و قابل قبول اعم از تألیف، نقد، تحقیق، یا ترجمه و نقد منتشر می‌شوند که می‌توان آن‌ها را مصداق پژوهش نقادانه و آکادمیک و استثنایی در برابر قاعده دانست. اگرچه گاه ای‌کیو در ایران با اقبال اهل فن روبه‌رو بوده، نحوه مواجهه عمومی با آن را نیز کم‌وبیش باید در چهارچوب همین قاعده گنجانند.

پس از انتشار نخستین جلد‌های ای‌کیو به انگلیسی، نام این مجموعه اوایل دهه هشتاد شمسی در چند نشریه فارسی مطرح شد. برخی از نوشته‌های این نشریات صرفاً جنبه اطلاع‌رسانی داشتند و برخی دیگر به ترجمه کامل یا خلاصه از برخی مقالات کوتاه آن اختصاص یافتند. حدود ده سال پیش، یکی از مقاله‌های مهم و بلند ای‌کیو یعنی «تفسیر در دوره جدید» به قلم نگارنده این سطور به فارسی برگردانده شد و با عنوان «جریان‌شناسی تفاسیر قرآن در دوره معاصر» در نشریه آینده پژوهش (شماره دوم سال ۱۳۸۳) به چاپ رسید. گذشته از این تلاش‌های آغازین در معرفی و ترجمه ای‌کیو به زبان فارسی، از آن زمان تا به امروز، مدخل‌های این مجموعه، به‌ویژه مقاله‌های بلند آن، توجه برخی فعالان عرصه مطالعات قرآنی در ایران را جلب کرده‌اند، چنانکه ترجمه برخی از آن‌ها همراه تعلیقاتی

و ناهمواری‌های راه و دشواری‌های احتمالی مسیر کار را پیش‌بینی می‌کردند. آنان نیک می‌دانستند که نفس انتشار ترجمه دائرةالمعارف غربی از نویسندگانی غیرمسلمان درباره قرآن در جامعه ما از یکسو ممکن است در عرصه عمومی و برای مخاطب عام مایه شگفتی و تردید باشد و از دیگرسو احتمالاً مخالفت‌هایی را در میان گروهی از عالمان سنتی برانگیزد. بخشی از این پیش‌بینی‌ها و احتمالات به واقعیت پیوست و بعدها در اثنای کار، برخی فعالان در حوزه پژوهش‌های قرآنی در مذمت این پروژه سخن‌ها گفتند و موانعی در مسیر راه آن ایجاد کردند. اما متولیان انتشار ترجمه فارسی با آگاهی از مزایا و محاسن ای‌کیو از یکسو و البته کاستی‌ها و برخی نواقص آن از سوی دیگر تمام اهتمام خود را بر این گذاشتند که این اثر را «آن‌گونه که هست» و با کمترین حذف و اضافه ممکن نسبت به متن اصلی منتشر کنند (در پیش‌گفتار ویراست فارسی توضیحاتی تفصیلی درباره محاسن و کاستی‌های ای‌کیو آمده که برای پرهیز از اطیان از تکرار آن‌ها خودداری می‌کنم و خواننده محترم را به صفحات چهار تا شش جلد نخست ارجاع می‌دهم). انگیزه جدی دست‌اندرکاران انتشار نسخه فارسی ای‌کیو، که کمابیش با انگیزه پدیدآورندگان نسخه انگلیسی آن شباهت داشت، آنان را به انجام این کار به بهترین شکل ممکن ترغیب می‌کرد. همان‌طور که انگیزه اصلی گروه ویراستاران نسخه انگلیسی از همان نخستین جلسات گفت‌وگو «روشن نگه داشتن مطالعات قرآنی در آستانه قرن بیست‌ویکم از

سوی و علاقه به تداوم حیات این رشته در هزاره جدید از دیگرسو» بود، آنچه ویراستاران نسخه فارسی را به این تصمیم واداشت تلاش برای هرچه فروزان‌تر شدن چراغ مطالعات آکادمیک قرآنی در زبان فارسی و علاقه به تثبیت و استمرار گفتمان علمی در میان نسل‌های آینده قرآن‌پژوهان ایران بود.

نخستین حرکت اجرایی درباره تدوین دائرةالمعارف قرآن گفتگویی بود که در سال ۱۳۸۵ میان من و دوست خوبم امیر مازیار به‌عنوان مدیر علمی انتشارات حکمت درباره فرآیند تدوین مجموعه انجام گرفت. پس از مدتی کوتاه جمعی چهارنفره با عنوان «گروه برنامه‌ریزی و تدوین» شامل ما دو نفر، حسین خندق‌آبادی و مسعود صادقی شکل گرفت. این گروه پس از مدتی پروژه را کلید زدند و در جلسات متعدد به این وظایف عمده پرداختند: تدوین مدخلنامه فارسی، تنظیم خطامشی کلی برای تهیه شیوه‌نامه ترجمه و ویرایش مقاله‌ها، و تعیین مترجمان و مشاوران. پس از آن به‌تدریج کار سفارش مقاله‌ها به مترجمان آغاز شد. پس از دریافت ترجمه‌های مربوط به جلد نخست، کار مقابله، بازبینی و ویرایش علمی و فنی مدخل‌ها را نیز همان اعضای «گروه برنامه‌ریزی و تدوین» به انجام رساندند که از این پس «گروه ویراستاران ترجمه فارسی» نام گرفتند. حدود پانزده مترجم از دوستان و همکاران فعال در حوزه مطالعات اسلامی کار ترجمه مدخل‌های جلد نخست را بر عهده داشته‌اند؛ قریب به سی تن از استادان و محققان بزرگوار نیز در مراحل گوناگون ترجمه و ویرایش

منتشر شده و نقد تفصیلی پاره‌ای از آن‌ها نیز موضوع مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشگاهی بوده است. اما وضعیت کلی و برآیند عمومی این مکتوبات چندان امیدبخش نبوده و نیست و قصه همان قصه ناآشنایی، احساس بی‌نیازی و در نتیجه بی‌اعتنایی و بی‌مهری نسبت به این آثار است و روش مواجهه نیز به اصطلاح «اسکات خصم». از جمله این مکتوبات در چند سال اخیر می‌توان به مقالات دوفصلنامه قرآن‌پژوهی خاورشناسان (با نام قبلی قرآن و مستشرقان) اشاره کرد که از سال ۱۳۸۵ تاکنون سیزده شماره آن در قم انتشار یافته است و چندین مقاله کوتاه و بلند ای‌کیو در شماره‌های مختلف آن نقد و بررسی شده‌اند. در این مجله (و نیز برخی نوشته‌های مشابه) نه تنها ترجمه بسیاری از مقالات به صورت گزینشی انجام شده و دارای ایرادهای اساسی زبانی است، آنچه در قالب نقد عرضه می‌شود نیز اغلب مبتنی بر پیش‌فرض‌های اعتقادی است و بیش از هر چیز رنگ‌وبوی جدل و ردیه‌نویسی دارد. بی‌شک نقص و اشکال به هر روی به کار بشری راه می‌یابد و مقالات ای‌کیو هم از این قاعده مستثنا نیستند، اما سخن بر سر نحوه مواجهه با کار پژوهشی و رعایت آداب و قواعد گفتمان علمی است.

تصمیم به ترجمه و انتشار دائرةالمعارف قرآن (ترجمه فارسی ای‌کیو) در چنین فضایی اتخاذ شد. متولیان پروژه ترجمه ای‌کیو از همان زمان تصمیم‌گیری برای آغاز پروژه به تلقی جامعه ایرانی از مطالعات قرآنی غربیان - که پیش‌تر وصف آن رفت - واقف بودند

متن مقالات طرف مشورت ویراستاران بوده‌اند؛ و جمعی از همکاران انتشارات حکمت نیز در امور پشتیبانی علمی و فنی گروه ویراستاران را در به‌سامان رساندن جلد نخست یاری کرده‌اند.

یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های متولیان انتشار دائرةالمعارف قرآن، چنانکه در پیش‌گفتار ترجمه فارسی آمده، نمایاندن تلاش‌ها و پژوهش‌های غربیان و غیرمسلمانان درباره قرآن بوده است تا از این طریق ضمن آشنایی با رهیافت‌ها و دیدگاه‌های آنان، امکان الگوگیری از ابزارها و روش‌های آنان در تحقیق درباره اسلام و قرآن برای جامعه قرآن‌پژوهی ما فراهم آید:

شکل و صورت این اثر نمایشگر اثری مرجع بنا بر معیارهای رایج در مجامع علمی معاصر است. چه خوب است که بتوانیم چنین آثاری را راهنمای خود قرار دهیم و از امتیازاتشان بهره بگیریم و کاستی‌هایشان را جبران کنیم ... همچنین ترجمه این دائرةالمعارف می‌تواند دیدگاه‌های «دیگران» را نسبت به قرآن و آموزه‌ها و مضامین اسلامی به‌خوبی برای ما روشن کند. دانستن نظر «دیگران» هم می‌تواند منظرهای جدیدی برای نگریستن به قرآن فراهم آورد و هم می‌تواند ما را در مواجهه با این دیدگاه‌ها و اصلاح، تکمیل یا رد احتمالی آن‌ها توانا کند. (صفحه هفت)

اصل محوری گروه ویراستاران دائرةالمعارف قرآن عرضه تصویری درست و حتی‌الامکان مطابق با واقع از اثری معیار متعلق به حوزه مطالعات قرآنی در غرب بوده است. متولیان این اثر مدعی

و مطالعات ادیان و در مراحل بعدی افراد فرهیخته و تحصیل کرده در دیگر رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی خواهند بود. بی‌شک برای خواننده عام بسیاری از مطالب کتاب دیرپاب خواهد بود و حتی عناوین برخی مدخل‌ها برای او ممکن است سؤال‌انگیز باشد. دست‌کم در پاره‌ای از مدخل‌های فنی و تخصصی، واقعیت از این قرار است که هر فرد فارس‌زبان به مجرد مسلمانی و آشنایی اجمالی با قرآن نمی‌تواند به‌سادگی از مطالب کتاب بهره‌مند شود. به‌عبارت روشن‌تر، رویکرد این دائرةالمعارف به‌هیچ‌روی مؤمنانه و مروجانه نیست و طبیعتاً مخاطب این اثر انتظار ندارد کتابی تبلیغی درباره دین اسلام و قرآن بخواند، بلکه می‌داند که با کتابی محققانه و آکادمیک مواجه خواهد بود. مثلاً می‌توان به مدخل «عجاز قرآن» به قلم ریچارد مارتین یا مدخل «امر به معروف و نهی از منکر» به قلم مایکل کوک در جلد نخست اشاره کرد. سبک و سیاق نوشته‌ای ترویجی درباره چنین موضوعاتی بدون شک با تحقیقی آکادمیک کاملاً تفاوت دارد. در مدخل «عجاز قرآن» مثلاً از اثبات وجوه گوناگون اعجاز قرآن نظیر اعجاز علمی و عددی و طبی و نظایر این‌ها خبری نیست و مطالب تبلیغی و وعظی که به قصد تحکیم اعتقادات خوانندگان نوشته شده باشد در آن نیامده است. بلکه نویسنده - که پیش‌تر آثاری در این زمینه نوشته - دیدگاه‌های عالمان سرشناس متقدم اسلامی در سده‌های نخستین و دوره شکوفایی آثار کلامی مسلمانان به‌شیوه‌ای تاریخی - تحلیلی نقل و بررسی کرده از تأثیر و تأثرات نظریه اعجاز

تکمیل و ترمیم مقاله‌های ای‌کیو یا در پی نقد و رد نظریات و دیدگاه‌های نویسندگان ای‌کیو یا به دنبال پاسخ‌گویی به اشکالات و ایرادات پدیدآورندگان ای‌کیو نبوده‌اند، زیرا این کار مجالی گسترده و توانی عظیم می‌طلبد به اندازه «نگارش یک دائرةالمعارف قرآن جدید». از این رو،

در مواردی که خطاهای فاحش در اصل مدخل وجود داشته ... ویراستاران کوشیده‌اند بدون حذف یا دخل و تصرف اصل مطلب پانویس‌هایی روشن‌گر بر آن بیفزایند ... اگر مدخلی رویکرد نادرست یا اشتباهاتی داشت که با تذکرات معمول حفظ کلیت آن ممکن نبود ویراستاران رأی به حذف آن داده‌اند ... برخی از خطاهای کوچک مانند خطا در شماره آیت یا سوره‌ها ... بدون نگارش پانویس در متن تصحیح شده‌اند. (صفحه هشت - نه)

بدین ترتیب، تنها به دلیل برخی محدودیت‌ها و به‌دلایل مختلفی که توضیح آن‌ها در جای خود آمده، دو مدخل از جلد نخست حذف شده و در پانویس چند مدخل نیز جملاتی کوتاه اضافه شده، اما نهایت تلاش بر این بوده است که اصل محوری گروه به‌قوت خود باقی بماند.

مخاطبان دائرةالمعارف قرآن نیز همچون اصل انگلیسی ای‌کیو در درجه نخست محققان و دانشجویان رشته‌های مطالعات اسلامی

قرآن در میان فرقه‌های اسلامی و در مجادلات بین‌الادیانی سخن گفته است. در مدخل «امر به معروف و نهی از منکر» نیز وضع به همین صورت است و بحثی کاملاً فنی و تاریخی ارائه شده است. در این مدخل، نویسنده - که خود صاحب کتابی مستقل درباره موضوع است - ضمن عرضه تصویری کلی از موضوع در قرآن، دیدگاه‌های مفسران مسلمان درباره تفسیر آیات مربوط به موضوع را در ادوار مختلف تاریخی بررسی کرده و به اختلاف‌نظرها و رهیافت‌های آنان در این باب توجه داده است.

دست‌آخر اینکه پدیدآوران دائرةالمعارف قرآن در پی آن بوده‌اند تا گفتمان آکادمیک مطالعات قرآنی راه آن گونه که در طراز بین‌المللی در جریان است، به خواننده فارسی‌زبان معرفی کنند و گامی کوچک و ابتدایی در مسیر تثبیت این گفتمان و رویکرد محققانه و نقادانه به مطالعات قرآنی بردارند. مسئله‌ها، روش‌ها، ابزارها، داده‌ها، دیدگاه‌های مطرح‌شده در مدخل‌های این دائرةالمعارف، منابع معرفی‌شده در هر مقاله و نوع نگرش و رهیافت نویسندگان آن‌ها، همگی، می‌توانند بصیرت‌هایی نوین در ذهن دانشجویان و پژوهشگران ایرانی ایجاد کنند تا با تحقیقاتی بنیادی و تألیفاتی روشمند زمینه‌ساز رونق و طراوت مطالعات قرآنی به زبان فارسی شوند.

